

ЛЕКЦІЯ 1. ВВЕДЕННЯ В ЮРИДИЧНУ ЕТИКУ

1. РІЗНОМАНІТТЯ ЕТИЧНИХ СИСТЕМ

Юридична етика як прикладна галузь етичного знання спирається на фундаментальні етичні системи, що розвивалися протягом тисячоліть. Розуміння їх різноманіття є критично важливим для правника, оскільки дозволяє усвідомлювати філософські підстави власних професійних рішень та їх моральні наслідки.

Деонтологічна етика (від грец. *deon* – обов'язок), розроблена Іммануїлом Кантом, ставить у центр поняття морального обов'язку незалежно від наслідків. Категоричний імператив Канта – «дій так, щоб максима твоєї волі могла б стати принципом загального законодавства» – безпосередньо резонує з юридичним принципом верховенства права. Для правника це означає пріоритет процесуальної справедливості, дотримання законних процедур навіть тоді, коли їх порушення могло б призвести до «справедливого» результату. Стаття 129 Конституції України закріплює принцип незалежності суддів та їх підкорення лише закону, що є інституційним втіленням деонтологічного підходу.

Консеквенціалістська етика (утилітаризм), представлена працями Джеремі Бентама та Джона Стюарта Мілля, оцінює моральність дії за її наслідками, прагнучи до максимізації загального блага. У правовій сфері цей підхід проявляється у телеологічному тлумаченні норм, економічному аналізі права, балансуванні конкуруючих інтересів. Європейський суд з прав людини часто застосовує тест пропорційності (пропорційності втручання у права людини легітимній меті), що має консеквенціалістську природу. Однак абсолютизація утилітаристського підходу може загрожувати правам меншин заради «загального блага».

Етика чеснот (аретологія), започаткована Арістотелем, зосереджується не на діях чи їх наслідках, а на моральному характері діяча. Для юридичної професії це означає культивування таких чеснот, як чесність, справедливість, мужність, розсудливість, які згадуються у Бангалорських принципах поведінки суддів (2002). Стаття 2 Правил адвокатської етики (затверджених з'їздом адвокатів України 09.06.2017) наголошує на необхідності дотримання високих стандартів професійної поведінки, що передбачає наявність певних моральних якостей особистості.

Етика турботи, розроблена феміністськими філософіями (Керол Гіллган, Нел Ноддінгс), підкреслює важливість відносин, емпатії та контекстуального розуміння моральних ситуацій. У юридичній практиці це відображається у відновному правосудді, медіації, врахуванні особливих потреб вразливих учасників процесу. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI передбачає особливі гарантії для соціально вразливих категорій, що відповідає етиці турботи.

Дискурсивна етика Юргена Габермаса постулює, що норми можуть вважатися моральними лише якщо вони прийнятні для всіх учасників раціонального дискурсу. Це корелює з принципами демократичної легітимації

правових норм, публічності судового процесу, обґрунтованості судових рішень. Стаття 375 Кримінального процесуального кодексу України встановлює вимоги до вмотивованості вироку, що є процесуальним втіленням дискурсивної етики.

Сучасна юридична етика не може бути редукована до однієї системи. Правник у професійній діяльності стикається з ситуаціями, коли різні етичні підходи дають різні відповіді. Наприклад, захист інтересів клієнта (етика чеснот та обов'язку) може конфліктувати з інтересами суспільства (консеквенціалізм). Розуміння цього плюралізму допомагає правнику приймати зважені, морально обґрунтовані рішення у складних професійних дилемах.

2. ІСТОРІЯ ЮРИДИЧНОЇ ЕТИКИ В УКРАЇНІ

Становлення юридичної етики в Україні є відображенням складної історії українського права та державності, поєднуючи автохтонні традиції, впливи різних правових систем та сучасні європейські стандарти.

Княжа доба (X-XIV ст.). Найдавніші джерела українського права – «Руська Правда» Ярослава Мудрого (XI ст.) – містили не лише правові, а й моральні норми, що регулювали діяльність княжих мужів та тіунів (судових виконавців). Християнська етика, що прийшла з Візантії, збагатила правову культуру поняттями милосердя, прощення, справедливості. Митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» (XI ст.) розмірковував про співвідношення юридичного закону та моральної благодаті, закладаючи філософські основи для розуміння взаємозв'язку права і моралі.

Литовсько-польська доба (XIV-XVIII ст.). Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.), що діяли на українських землях, містили норми про відповідальність суддів за неправосудні рішення, вимоги неупередженості, заборону хабарництва. Магдебурзьке право, запроваджене в українських містах, передбачало присяги лавників і райців, що свідчило про розуміння моральних засад судочинства. Важливим є те, що ці акти передбачали етичні стандарти для урядників та судових осіб.

Козацька доба (XVI-XVIII ст.). Запорізька Січ розробила власну правову систему, що поєднувала демократичні традиції з військовою дисципліною. Військовий суддя мав бути «мужем справедливим і совісним». «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743) містили вимоги до моральних якостей суддів. Етичні норми козацького права включали поняття честі, братерства, вірності даному слову.

Імперська доба (XVIII-XX ст.). У складі Російської та Австро-Угорської імперій українські землі мали різні правові системи, але загалом професійна юридична етика розвивалася у руслі європейських традицій. Судова реформа 1864 року в Російській імперії запровадила інститут присяжної адвокатури. «Правила адвокатської професії» (1874) передбачали високі етичні стандарти: «Адвокат повинен завжди пам'ятати про обов'язок берегти не тільки інтереси клієнта, але й про громадське значення і суспільні

інтереси справи». Судові статuti 1864 року також встановлювали етичні вимоги до суддів, прокурорів, слідчих.

Радянський період (1917-1991). Попри авторитарну природу радянської системи, формально існували етичні кодекси для юристів. «Положення про адвокатуру СРСР» (1980) містило норми етики. Однак підпорядкування юридичної професії політичним цілям, відсутність справжньої незалежності суду та адвокатури призводили до деформації етичних стандартів. Водночас в українській правовій науці зберігалися дослідження проблем юридичної етики (праці В.І. Бобрика, М.Й. Штефана та інших).

Незалежна Україна (з 1991). Прийняття Конституції України 1996 року заклало основи правової держави та нових етичних стандартів. Ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1997) та визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини зумовили необхідність приведення професійної етики у відповідність з європейськими стандартами.

Ключові віхи формування сучасної системи юридичної етики:

- 2002 – Україна долучилася до Бангалорських принципів поведінки суддів;
- 2010 – прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (із численними подальшими редакціями), що містив положення про етику суддів;
- 2012 – затвердження Кодексу суддівської етики (рішення XI чергового з'їзду суддів України від 22.02.2013);
- 2017 – оновлення Правил адвокатської етики;
- 2021 – введення в дію нового Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI (у редакції, що враховує численні зміни);
- 2024 – продовження реформ судової системи та професійної етики в умовах військового стану.

Сучасний етап розвитку юридичної етики в Україні характеризується наближенням до європейських стандартів, посиленням дисциплінарної відповідальності за етичні порушення, розвитком етичної інфраструктури (комісії з етики, навчальні програми). Водночас війна проти російської агресії ставить нові етичні виклики, що потребують переосмислення деяких традиційних стандартів.

3. ЄДНІСТЬ ТА ВІДМІННІСТЬ МОРАЛІ І ПРАВА У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА, СОЦІАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ ТА ОСОБИСТОСТІ

Співвідношення права і моралі є однією з фундаментальних проблем філософії права, що має безпосереднє практичне значення для професійної діяльності правника. Розуміння їх єдності та відмінностей є необхідним для запобігання як етичному релятивізму, так і моралізаторству у правозастосуванні.

Єдність права і моралі:

1. **Спільна аксіологічна основа.** Право і мораль ґрунтуються на фундаментальних цінностях – справедливості, свободі, гідності, рівності. Преамбула Конституції України проголошує, що Основний Закон ухвалюється «підключившись про зміцнення громадянської злагоди на землі України», що є моральним імперативом. Стаття 3 Конституції визначає людину найвищою соціальною цінністю – це одночасно правовий і моральний принцип.

2. **Загальне соціальне призначення.** Обидва регулятори спрямовані на підтримання соціального порядку, гармонізацію відносин між людьми, захист від свавілля. Як зазначав Г. Радбрух, право є «мінімумом моралі», необхідним для співіснування людей у суспільстві.

3. **Взаємопроникнення.** Багато правових норм безпосередньо закріплюють моральні вимоги. Цивільний кодекс України (ст. 13) передбачає захист честі, гідності та ділової репутації – моральних за своєю суттю категорій. Стаття 203 ЦК встановлює вимогу відповідності змісту правочину моральним засадам суспільства. Кримінальний кодекс України криміналізує аморальні діяння (вбивство, зґвалтування, крадіжку).

4. **Історична спадкоємність.** Багато правових інститутів виникли з моральних і звичаєвих норм. Принцип *pacta sunt servanda* (договори мають дотримуватися) спочатку був моральною нормою, а потім став основою договірного права (ст. 629 ЦК України).

5. **Взаємна підтримка.** Мораль легітимує право, надаючи йому авторитету і забезпечуючи добровільне виконання. Право, у свою чергу, захищає моральні цінності від грубих порушень, використовуючи примус. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-38/2010 від 29.12.2010 наголосило, що правові норми мають відповідати загальновизнаним моральним цінностям.

Відмінності права і моралі:

1. **Спосіб встановлення та форма вираження.** Право встановлюється державою у формальних джерелах (законах, підзаконних актах, судових рішеннях), має чітку, письмову форму. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 № 1861-VI встановлює процедуру прийняття законів. Мораль формується в суспільній свідомості, передається через традиції, виховання, громадську думку, не має єдиного «центру» встановлення.

2. **Ступінь визначеності.** Правові норми характеризуються максимальною формальною визначеністю: «суб'єкт права – юридичний обов'язок – санкція». Стаття 63 Конституції передбачає, що ніхто не може бути притягнений до відповідальності за діяння, яке на момент вчинення не визнавалося правопорушенням. Моральні норми часто мають більш загальний характер («будь чесним», «допомагай ближнім»), допускають варіативність інтерпретації залежно від контексту.

3. **Механізм забезпечення.** Право забезпечується державним примусом. Кримінальний процесуальний кодекс України детально регламентує механізм примусового виконання судових рішень. Мораль

спирається на внутрішнє переконання, совість, громадську думку, соціальне схвалення чи осуд. Санкції є неформальними: сором, засудження, остракізм.

4. **Сфера регулювання.** Право регулює переважно зовнішню поведінку людей, їх об'єктивовані дії. Стаття 62 Конституції встановлює презумпцію невинуватості – юридична відповідальність настає за вчинені діяння, а не наміри. Мораль охоплює також внутрішній світ особистості – мотиви, наміри, емоції, ставлення. Моральна відповідальність може виникати навіть за наміри та думки («думав зробити зло»).

5. **Рівень вимог.** Право встановлює мінімально необхідні стандарти поведінки, обов'язкові для всіх. Мораль може пред'являти вищі вимоги (ідеали святості, героїзму, жертвовності), які не можуть бути юридично обов'язковими. Не кожен моральний обов'язок може стати правовим – право не вимагає від людини героїзму чи самопожертви.

6. **Часові параметри.** Право консервативніше: зміна законодавства вимагає формальних процедур, часу. Законодавчий процес в Україні може тривати роками. Мораль більш динамічна, може швидше реагувати на зміни в суспільстві. Деякі моральні норми змінюються із зміною поколінь, тоді як правові норми можуть залишатися незмінними десятиліттями.

Конфлікти права і моралі:

У правовій практиці виникають ситуації, коли юридично дозволене є морально сумнівним, або навпаки. Класичні приклади:

- Захисник у кримінальному процесі може знати про винуватість клієнта, але зобов'язаний захищати його інтереси (ст. 59 Конституції, ст. 20-21 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Правовий обов'язок конфліктує з моральним імперативом чесності.
- Адвокатська таємниця (ст. 22 Закону «Про адвокатуру») може захищати інформацію про майбутні злочини, що ставить під питання моральну відповідальність адвоката перед суспільством.
- «Несправедливі закони» – правові норми, що формально чинні, але суперечать моральним принципам (історичні приклади: расистське законодавство, радянське законодавство про релігійні культи).

Формула Радбруха пропонує рішення: коли несправедливість закону досягає нестерпного рівня, він втрачає юридичну силу. Конституційний Суд України у своїй практиці неодноразово визнавав неконституційними норми, що суперечили справедливості та гуманізму.

Практичне значення для правника:

Розуміння співвідношення права і моралі дозволяє правнику:

- Уникати формалізму, враховувати моральний вимір правових норм;
- Не підміняти право моралізаторством, не нав'язувати особисті моральні переконання через правові механізми;
- Розпізнавати етичні дилеми професійної діяльності;
- Обґрунтовувати необхідність правових реформ моральними аргументами;

- Критично оцінювати «несправедливі» закони, зберігаючи повагу до верховенства права.

4. СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ І МОРАЛЬНИЙ СЕНС ЮРИДИЧНОЇ ПРОФЕСІЇ

Юридична професія посідає особливе місце у соціальній структурі суспільства, виконуючи функції, критично важливі для підтримання правопорядку, захисту прав людини та функціонування правової держави. Усвідомлення соціального призначення є основою професійної ідентичності правника і джерелом морального авторитету професії.

Соціальні функції юридичної професії:

1. **Функція правосуддя.** Судді здійснюють правосуддя – вирішують правові конфлікти на основі справедливості та верховенства права. Стаття 124 Конституції України визначає, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а делегування функцій судів заборонено. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII встановлює, що суддя є носієм судової влади. Моральний сенс цієї функції – забезпечення справедливості, захист слабшого від свавілля сильнішого, примирення конфліктуючих сторін.

2. **Функція правозахисту.** Адвокати захищають права, свободи та інтереси клієнтів, забезпечують доступ до правосуддя. Стаття 59 Конституції гарантує право на правову допомогу. Адвокатура як інститут громадянського суспільства (ст. 1 Закону «Про адвокатуру») виступає протиवाгою державній владі. Моральний сенс – захист гідності людини, забезпечення рівності сторін у правових спорах, запобігання зловживанням владою.

3. **Функція обвинувачення.** Прокурори представляють інтереси держави і суспільства у кримінальному процесі, здійснюють нагляд за дотриманням законів. Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII визначає функції прокуратури. Моральний сенс – захист суспільства від злочинності, забезпечення невідворотності покарання, але також запобігання необґрунтованим обвинуваченням (ст. 9 КПК – публічність і диспозитивність).

4. **Функція нормотворення.** Юристи-законодавці, науковці, експерти беруть участь у створенні правових норм. Стаття 91 Конституції визначає предмети законодавчого регулювання. Моральний сенс – перетворення суспільних потреб та моральних цінностей у чіткі правові норми, забезпечення передбачуваності та стабільності правопорядку.

5. **Функція правової освіти та просвітництва.** Юристи роз'яснюють право, підвищують правову культуру населення, консультують громадян. Закон «Про безоплатну правову допомогу» передбачає правову інформацію та консультації як форми такої допомоги. Моральний сенс – подолання правового нігілізму, empowerment громадян через знання своїх прав.

6. **Функція соціальної інженерії.** Юристи конструюють правові механізми для досягнення соціальних цілей – боротьби з корупцією, захисту

довкілля, забезпечення економічного розвитку. Моральний сенс – використання права як інструменту соціального прогресу.

Моральні підстави авторитету юридичної професії:

Авторитет правника у суспільстві базується не лише на формальних повноваженнях, але й на моральній легітимності, що впливає з:

1. **Служіння справедливості.** Юрист не просто застосовує технічні норми, а прагне до справедливого вирішення справ. Кодекс суддівської етики (п. 1.2) визначає незалежність і неупередженість як основу правосуддя, а справедливість – як мету.

2. **Захисту слабких і знедолених.** Професійний обов'язок *pro bono* (безоплатної правової допомоги), передбачений ст. 26 Правил адвокатської етики, відображає соціальну відповідальність професії.

3. **Компетентності та експертності.** Складність сучасного права робить юриста незамінним посередником між правовою системою та громадянами. Стаття 6 Закону «Про адвокатуру» встановлює кваліфікаційні вимоги до адвокатів.

4. **Незалежності від зовнішнього тиску.** Стаття 126 Конституції гарантує незалежність суддів, що є моральною цінністю – здатністю судити за совістю, а не за вказівкою.

5. **Високих етичних стандартів.** Юристи підпорядковані не лише закону, але й професійним кодексам етики, що встановлюють вищі стандарти поведінки порівняно з пересічними громадянами.

Професійна місія правника:

Місія юриста може бути сформульована як «служіння праву заради справедливості та людської гідності». Це передбачає:

- Захист верховенства права як цінності самої по собі, навіть коли це не вигідно особисто;
- Баланс між інтересами клієнта та інтересами правосуддя (адвокат), суспільства (прокурор), законності (суддя);
- Відповідальність перед професійною спільнотою та суспільством загалом;
- Постійне вдосконалення професійних і моральних якостей.

Етичні дилеми соціального призначення:

Розуміння соціального призначення допомагає вирішувати професійні дилеми:

• Чи може адвокат відмовитися захищати особу, яка вчинила огидний злочин? Відповідь впливає з розуміння, що адвокат служить не конкретній особі, а принципу права на захист як гарантії справедливого суду (ст. 6 ЄКПЛ, ст. 22 Закону про адвокатуру).

• Чи може суддя керуватися співчуттям до однієї зі сторін? Ні, бо соціальне призначення судді – неупереджене застосування права до всіх однаково (ст. 6 Кодексу суддівської етики).

• Чи може прокурор «закрити очі» на незначне порушення закону? Ні, бо це підриває принцип верховенства права та рівності перед законом (ст. 9 КПК про публічність).

Усвідомлення високого соціального призначення є джерелом професійної гордості, мотивує до етичної поведінки навіть за відсутності зовнішнього контролю, допомагає витримувати психологічні навантаження професії. Водночас воно накладає моральну відповідальність: правник не має права на професійну некомпетентність, байдужість чи цинізм, оскільки це зраджує довіру суспільства.

5. ЗМІСТ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА

Поняття та структура моральної культури юриста

Моральна культура юриста являє собою інтегративну характеристику особистості фахівця у сфері права, що включає систему етичних цінностей, моральних норм, принципів та якостей, які визначають його професійну поведінку та ставлення до виконання службових обов'язків. Це складне багаторівневе явище, яке формується на перетині загальнолюдської моралі, професійної етики та правової культури.

Структурно моральна культура юриста складається з декількох взаємопов'язаних компонентів. По-перше, це когнітивний компонент, що включає знання про моральні норми, етичні принципи юридичної професії, розуміння етичних аспектів правозастосування. Відповідно до статті 3 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року №5076-VI, адвокатура є незалежною від органів державної влади, інших юридичних і фізичних осіб, і адвокат у своїй діяльності керується, зокрема, правилами адвокатської етики. Це підкреслює необхідність глибокого розуміння етичних стандартів як невід'ємної частини професійної компетентності.

По-друге, емоційно-ціннісний компонент передбачає внутрішнє прийняття моральних норм, формування ціннісних орієнтацій, емоційне ставлення до етичних проблем професійної діяльності. Стаття 129 Конституції України встановлює основні засади судочинства, серед яких чільне місце посідають верховенство права, незалежність і недоторканність суддів, що неможливо реалізувати без глибокого внутрішнього переконання у цінності цих принципів.

По-третє, поведінковий компонент відображає реалізацію моральних знань і цінностей у конкретних професійних діях, вчинках, рішеннях. Правила адвокатської етики, затверджені З'їздом адвокатів України 9 червня 2017 року, у статті 4 встановлюють, що адвокат повинен чесно, сумлінно, компетентно, своєчасно та принципово здійснювати захист прав, свобод і представляти законні інтереси клієнта. Це конкретизує поведінкові стандарти професійної діяльності.

Основні елементи моральної культури юриста

Моральна свідомість юриста є фундаментальним елементом його моральної культури. Вона включає моральні почуття (совість, честь, гідність, справедливість), моральні переконання та правові погляди. Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 року,

у преамбулі наголошує, що високі стандарти професійної етики суддів є запорукою авторитету судової влади та довіри до неї суспільства.

Професійний обов'язок як моральна категорія передбачає усвідомлення юристом необхідності виконувати певні дії, що впливають з його професійного становища. Стаття 6 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року №1697-VII встановлює принципи організації та діяльності прокуратури, серед яких верховенство права, законність, незалежність, політична нейтральність та інші, що формують систему професійних обов'язків прокурора.

Моральна відповідальність юриста передбачає усвідомлення наслідків своїх професійних дій та готовність нести за них відповідальність не лише у правовому, а й у моральному аспекті. Згідно зі статтею 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року №1402-VIII, суддя несе дисциплінарну відповідальність за вчинення дисциплінарного проступку, зокрема за допущення поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя.

Особливості формування моральної культури у різних юридичних професіях

Специфіка юридичних професій зумовлює певні відмінності у змісті та акцентах моральної культури. Для суддів ключовим є принцип неупередженості та незалежності. Стаття 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює принципи незалежності судді та підкорення його лише закону. Кодекс суддівської етики розвиває цей принцип, вказуючи, що суддя повинен уникати будь-якого впливу на свою професійну діяльність.

Для адвокатів центральним є принцип лояльності до клієнта у поєднанні з обов'язком перед судом та суспільством. Стаття 20 Правил адвокатської етики встановлює, що адвокат зобов'язаний виявляти повагу до суду, прокуратури, правоохоронних органів та представників інших професій, дотримуватися професійної культури.

Для прокурорів важливим є баланс між функцією обвинувачення та обов'язком забезпечення законності. Стаття 36-1 Закону України «Про прокуратуру» встановлює Присягу прокурора, у якій зафіксовано моральні зобов'язання служити народу України, дотримуватися Конституції та законів України, виконувати свої обов'язки у межах повноважень.

Для поліцейських критичною є повага до прав людини в умовах здійснення владних повноважень. Стаття 17 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року №580-VIII встановлює правила етичної поведінки поліцейського, зокрема принципи людяності, поваги до прав і свобод людини.

Міжнародні стандарти моральної культури юриста

Україна як член міжнародної спільноти керується міжнародними стандартами професійної етики юристів. Основні принципи незалежності судової влади, прийняті сьомим Конгресом ООН з попередження злочинності і поводження з правопорушниками (Мілан, 1985), встановлюють, що судді

повинні мати можливість здійснювати свої професійні функції без тиску, погроз, втручання прямого чи непрямого характеру.

Бангалорські принципи поведінки суддів (2002), схвалені резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 2006/23 від 27 липня 2006 року, визначають шість ключових цінностей: незалежність, неупередженість, чесність, пристойність, рівність, компетентність та старанність. Ці принципи становлять основу для національних кодексів етики в багатьох країнах світу, включаючи Україну.

Основні положення про роль адвокатів, прийняті восьмим Конгресом ООН з попередження злочинності та поведіння з правопорушниками (Гавана, 1990), встановлюють, що адвокати повинні завжди чесно і сумлінно ставитися до своїх клієнтів, захищати права та свободи людини, визнані національним та міжнародним правом.

Рекомендація Rec(2000)19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя підкреслює необхідність дотримання прокурорами принципів справедливості, неупередженості, об'єктивності та поваги до прав людини.

6. ДЕФОРМАЦІЇ МОРАЛЬНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРАВОВОЇ) СВІДОМОСТІ У ПРАЦІВНИКІВ ЮРИДИЧНИХ ПРОФЕСІЙ

Поняття професійної деформації та її причини

Професійна деформація юриста являє собою зміну структури особистості, що відбувається під впливом тривалого виконання професійних обов'язків і виражається у виникненні певних рис характеру, установок, стереотипів поведінки, які негативно впливають на ефективність професійної діяльності та якість міжособистісних відносин. Це явище, описане у психологічній літературі ще з середини ХХ століття, набуває особливої актуальності у контексті юридичних професій через специфіку роботи з конфліктними ситуаціями, правопорушеннями та необхідністю постійного застосування владних повноважень.

Головними причинами професійної деформації є: монотонність та рутинність професійної діяльності, що призводить до емоційного виснаження; постійне перебування у ситуаціях конфлікту та протистояння; необхідність приймати відповідальні рішення, які впливають на долі людей; відсутність належного контролю та нагляду за діяльністю; корпоративна культура, що може підтримувати неетичні практики; особистісні риси самого юриста, його вразливість до стресу.

Стаття 11 Кодексу суддівської етики передбачає, що суддя повинен усвідомлювати свої особисті недоліки, працювати над їх подоланням, постійно вдосконалювати свої професійні знання та навички. Це опосередковано вказує на визнання можливості професійної деформації та необхідності з нею боротися.

Види та прояви професійної деформації

Правовий нігілізм серед юристів виражається у зневажливому ставленні до закону, переконанні у його необов'язковості для себе, вибірковому

застосуванні правових норм. Парадоксально, але саме юристи, які повинні бути носіями високої правової культури, іноді демонструють найглибші форми правового нігілізму. Це може виявлятися у свідомому порушенні процесуальних норм, фальсифікації доказів, корупційних діях.

Професійне вигорання характеризується емоційним виснаженням, деперсоналізацією (цинічне, байдуже ставлення до клієнтів, учасників процесу) та зниженням професійної самооцінки. Згідно з дослідженнями, проведеними у європейських країнах, до 40% юристів відчують симптоми професійного вигорання протягом своєї кар'єри. Стаття 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає право судді на відставку, що може розглядатися як механізм запобігання критичним формам професійного вигорання.

Правовий ідеалізм, на противагу нігілізму, виражається у перебільшенні можливостей права, надмірній довірі до формальних юридичних процедур без урахування їх змістовної сторони та реального соціального контексту. Це може призводити до формалізму у правозастосуванні, ігнорування принципу справедливості заради дотримання букви закону.

Авторитаризм як форма деформації виявляється у прагненні домінувати, нав'язувати свою думку, зневажливого ставленні до учасників процесу. Стаття 6 Закону України «Про Національну поліцію» встановлює принцип поваги до прав і свобод людини, що прямо протидіє авторитарним тенденціям.

Корпоративізм передбачає протиставлення інтересів професійної групи інтересам суспільства, захист колег навіть у випадках очевидних порушень етичних норм або законодавства. Це явище часто називають «круговою порукою» і воно є одним з найнебезпечніших проявів професійної деформації, оскільки підриває довіру суспільства до правової системи в цілому.

Моральна деформація та її специфічні прояви

Моральна деформація виходить за межі суто професійної сфери і проявляється у ціннісних орієнтаціях особистості, її ставленні до фундаментальних етичних принципів. Серед найпоширеніших проявів можна виділити:

Втрата емпатії – нездатність співчувати, розуміти емоційний стан інших людей, сприйняття їх як об'єктів маніпуляції або перешкод у досягненні професійних цілей. Стаття 2 Правил адвокатської етики встановлює, що адвокат повинен поважати права, честь і гідність осіб, з якими він взаємодіє у зв'язку із здійсненням адвокатської діяльності.

Цинізм як систематична недовіра до людей, їх мотивів та вчинків, переконання у корисливості всіх людських дій. Це призводить до нездатності об'єктивно оцінювати ситуації, передбачає наявність прихованих негативних мотивів у всіх учасників правовідносин.

Подвійна мораль – різні етичні стандарти для себе та інших, для колег та «чужих». Стаття 9 Кодексу суддівської етики передбачає, що суддя не повинен використовувати своє службове становище в особистих інтересах чи в інтересах інших осіб.

Моральна байдужість до наслідків своїх професійних рішень, сприйняття їх як суто технічних актів, позбавлених етичного виміру. Це може призводити до формального підходу у справах, де на кону стоять фундаментальні права людини.

Механізми запобігання та подолання професійної деформації

Нормативно-правові механізми включають систему дисциплінарної відповідальності юристів. Згідно зі статтею 106 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», за порушення правил адвокатської етики, інших обов'язків адвоката до адвоката застосовуються дисциплінарні санкції: попередження, зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року, позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю.

Стаття 109 Закону України «Про прокуратуру» встановлює, що за невиконання чи неналежне виконання прокурором службових обов'язків, порушення правил прокурорської етики, вчинення дій, що порочать звання прокурора і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності, застосовуються дисциплінарні стягнення.

Організаційні механізми включають систему підвищення кваліфікації, яка повинна містити не лише юридичні, а й етичні компоненти. Відповідно до статті 50 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», підвищення кваліфікації суддів включає набуття знань щодо міжнародних стандартів прав людини та судочинства.

Психологічна підтримка юристів є критично важливою, але недостатньо розвиненою в Україні. Необхідність створення служб психологічної допомоги для юристів особливо актуалізувалася в умовах війни, коли рівень стресу та ризик професійного вигорання значно зросли.

Супервізія та наставництво як інструменти професійного розвитку дозволяють молодим юристам засвоювати етичні стандарти не лише теоретично, а й через практику, спостерігаючи за роботою досвідчених колег з високою моральною культурою.

7. МОРАЛЬНІ ВИКЛИКИ ЮРИДИЧНОЇ ПРОФЕСІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА НА ПРИФРОНТОВИХ ТЕРИТОРІЯХ

Трансформація умов професійної діяльності юристів у воєнний час

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, кардинально змінила умови функціонування правової системи та діяльності юристів. Указом Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» на всій території України було введено воєнний стан, що спричинило застосування особливого правового режиму.

Відповідно до статті 64 Конституції України, в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року №389-VIII передбачає можливість запровадження комендантської години, обмеження руху транспортних

засобів, посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення. Ці зміни створюють нові етичні дилеми для юристів, які повинні балансувати між необхідністю захисту національної безпеки та забезпеченням прав людини.

Для суддів виникли складнощі з проведенням судових засідань через загрозу обстрілів. Наказ Державної судової адміністрації України від 26 лютого 2022 року №73 «Про організацію роботи судів в умовах воєнного стану» передбачив можливість проведення судових засідань в режимі відеоконференції. Однак це породило питання щодо забезпечення права на публічний розгляд справи, можливості безпосереднього дослідження доказів та інших процесуальних гарантій.

Для адвокатів актуалізувалися питання доступу до місць позбавлення волі, які опинилися у зонах активних бойових дій, забезпечення конфіденційності спілкування з клієнтами в умовах посиленого контролю, можливості виконання своїх обов'язків під час комендантської години.

Для прокурорів та працівників правоохоронних органів виникли виклики щодо розслідування військових злочинів, документування злочинів агресії, координації з міжнародними слідчими групами при одночасному збереженні високих стандартів доказування.

Етичні дилеми при розгляді справ, пов'язаних з війною

Справи про військові злочини ставлять перед юристами особливі етичні виклики. Відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року, ратифікованого Законом України від 20 січня 2000 року №2232-III (зі змінами), до військових злочинів належать серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, включаючи умисне вбивство, катування, бесчинне руйнування міст та сіл.

Кримінальний кодекс України у статті 438 передбачає відповідальність за порушення законів та звичаїв війни. Офіс Генерального прокурора України станом на 2024 рік розслідує понад 130 000 справ про воєнні злочини. Юристи, які працюють з цими справами, стикаються з жахливими свідченнями про катування, вбивства цивільних осіб, руйнування критичної інфраструктури.

Етичні виклики включають: необхідність зберігати професійну дистанцію при роботі з емоційно травмуючою інформацією; забезпечення належного захисту свідків і потерпілих при високих ризиках для їхньої безпеки; документування злочинів у відповідності до міжнародних стандартів доказування; взаємодію з міжнародними інституціями при збереженні національних інтересів.

Справи про колабораціонізм породжують особливі моральні дилеми. Стаття 111-1 Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за колабораційну діяльність. Юристи повинні оцінювати ступінь добровільності дій особи, враховувати обставини, що виключають злочинність діяння, розрізняти вимушену співпрацю та активне сприяння окупантам. Це вимагає тонкого морального судження та глибокого розуміння психології людини в екстремальних умовах.

Захист прав військовослужбовців, включаючи питання мобілізації, проходження служби, соціального забезпечення, також актуалізував численні етичні аспекти. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 року №3543-ХІІ передбачає обов'язки громадян щодо мобілізації. Юристи повинні забезпечувати баланс між суспільними інтересами у комплектуванні Збройних Сил та індивідуальними правами громадян.

Забезпечення доступу до правосуддя на прифронтових територіях

На територіях, наближених до лінії фронту, функціонування правової системи значно ускладнене. Частина судів була евакуйована, частина продовжує працювати в умовах постійної загрози обстрілів. Відповідно до Рішення Вищої ради правосуддя «Про затвердження Тимчасового порядку здійснення правосуддя місцевими та апеляційними судами, розташованими в районі проведення воєнних дій» від 1 березня 2022 року, була створена система тимчасової юрисдикції.

Етичні виклики включають: забезпечення розумних строків розгляду справ при об'єктивних труднощах з організацією процесу; гарантування безпеки учасників процесу при викликах до суду; забезпечення права на захист при обмеженому доступі адвокатів на прифронтові території; дотримання принципу публічності при неможливості присутності преси та громадськості.

Стаття 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює принцип забезпечення доступу до правосуддя. Реалізація цього принципу в умовах війни вимагає від суддів та працівників апарату судів не лише професіоналізму, а й особистої мужності та відданості своїм обов'язкам.

Адвокатське забезпечення на прифронтових територіях також є викликом. Стаття 59 Конституції України гарантує право на правову допомогу. Система безоплатної правової допомоги, регульована Законом України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року №3460-VI, повинна функціонувати і в умовах війни. Координатори безоплатної правової допомоги та адвокати працюють у складних умовах, часто ризикуючи власною безпекою.

Психологічні та етичні наслідки роботи юристів у воєнних умовах

Постійний стрес, загроза життю, робота з травмуючою інформацією призводять до посттравматичних стресових розладів, професійного вигорання, вторинної травматизації. Юристи, особливо ті, хто працює з жертвами воєнних злочинів, документує злочини геноциду та злочини проти людяності, піддаються значному психологічному навантаженню.

Етичні принципи вимагають, щоб юрист зберігав професіоналізм і об'єктивність навіть у цих умовах. Однак межа між здоровою емоційною реакцією на жахливі події і втратою професійної нейтральності є тонкою. Стаття 1 Правил адвокатської етики встановлює, що адвокат незалежний у своїй діяльності і керується лише Конституцією, законами України та правилами адвокатської етики. Але як зберегти цю незалежність, коли власний дім зруйновано ракетним ударом?

Необхідність особистої мобілізації або роботи в умовах постійної загрози створює конфлікт між професійними обов'язками та особистою безпекою, обов'язками перед сім'єю. Деякі юристи обирають евакуацію, інші продовжують працювати на прифронтових територіях. Чи є моральним залишити клієнтів без захисту заради власної безпеки? Чи є етичним вимагати від юристів героїзму?

Ці питання не мають однозначних відповідей, але вони повинні обговорюватися професійним співтовариством, а юристам повинна надаватися не лише юридична, а й психологічна підтримка. Створення служб підтримки для юристів, які працюють в умовах війни, є етичним обов'язком професійних спільнот та держави.